

ФАРИДИДДИН АТТОР ТАЪЛИМОТИДА ЁШ АВЛОДНИ КАМОЛ ТОПИШИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МЕЗОНЛАРИ ВА УЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Матмуратов Азизбек Абдикаримович

Урганч Давлат Университети мустақил тадқиқотчиси,

Аннотация. *Аттор фикрича, инсонни ақл-идрок бошқаради. Зеро, ақл Худонинг инъомидир ва уни доимо ривожлантириши керак. Комил инсоннинг бошқа барча фазилатлари бошида, Аттор фикрича, унинг ақли ва руҳий иродаси туради. Ақл ва ирода туфайли инсон меҳнат (жисмоний, ақлий ва маънавий) билан шугулланиб, ақли, руҳи ва танасининг комиллигига эришади. Мутафаккирнинг бу қарашлари, албатта, диний асосларга асосланади, лекин ўша тарихий шароитларда улар табиатан илгор деб ҳисобланган. Ушбу мақолада Атторнинг комил инсонни шакллантириши ҳақидаги педагогик қарашларининг яна бир хусусияти педагогик зояларнинг тизимлилиги ва уларнинг футуввату ва сўфийлик – ўша даврда илгор бўлган ижтимоий ҳаракат ва оқимларга шартли эканлиги ҳақида ёритилган.*

Аннотация. *Согласно Аттарау, человек руководствуется интеллектом. Ведь разум – это дар от Бога и его надо постоянно развивать. В начале всех остальных качеств совершенного человека, по Аттарау, стоит его ум и духовная воля. Благодаря уму и воле человек занимается трудом (физическим, умственным и духовным) и достигает совершенства своего разума, души и тела. Эти взгляды мыслителя, безусловно, имеют в своей основе религиозные основы, но в тех исторических условиях они считались прогрессивными по своему характеру. В данной статье еще одной особенностью педагогических взглядов Аттара на формирование совершенной личности является системность педагогических идей и то, что они обусловлены Футуввату и суфизмом - прогрессивными общественными движениями и течениями того времени.*

Калит сўзлар: *Сўфийлик, безаразлик, феодал тартиб-қоидалар, ижтимоий муҳит тажрид, "Булбулнома" асари, тарбиявий танқидий операция, меҳнат, адолат, олижаноблик, ақл-идрок адолатсизлик, очкўзлик, хиёнат, нопоклик, очкўзлик, хизматкорлик, шафқатсизлик ва газаб, маккорлик.*

Ключевые слова: *суфизм, альтруизм, феодальный строй, социальная среда, произведение «Булбулнома», воспитательно-критическая операция, труд, справедливость, благородство, ум, несправедливость, жадность, предательство, нечистота, жадность, рабство, жестокость и гнев, хитрость.*

Аттор меҳнат тарбияси ёки меҳнат тарбияси муаммоларини кўриб чиқар экан, комил инсоннинг адолатли, саховатлилиги, меҳнаткашнинг олижаноблиги ва меъёри,

ҳалоллиги, беғаразлиги каби фазилатларига эътибор беради. Бу ижобий хислатлар ўз бойликларини талончилик, хийла-найранг, қурол кучи билан орттирган ҳукмдорлар ва уларнинг маъмурлари, руҳонийлари, бойларнинг адолатсизлик, очқўзлик, хиёнат, нопоклик, очқўзлик, хизматкорлик, шафқатсизлик ва ғазаб, маккорлик ва бошқа жирканч фазилатларига қаршидир. Фаридиддин Аттор шоҳ ва унинг аъёнлари, феодал тартиб-қоидалар ҳамда ижтимоий муҳитни таҳлил қилар экан, у ижтимоий адолат масаласига алоҳида урғу берган.

Ҳудҳуд "Булбулнома" асари охирида қуйидаги фикрни билдиради:

Ки аввал бошда мен тавҳид сўрармен,
Кейин иймон, кейин тажрид сўрарман.
Сенга аввал сўзим-асрори зот ул,
Ва сўнгги можаро бўлгай сифот ул².

Атторнинг ҳукмдор ва подшоҳларни адолатга чорлаши уларнинг адолатсизлигини билдиради. Аммо донишманд ва узоқни кўра оладиган Аттор бу тарбиявий танқидий операцияни Искандар Зулқарнайн, Ҳотам, Мусо, Муҳаммад ва бошқалар каби узоқ ўтмиш афсонавий ва ҳақиқий шоҳ ва нуфузли шахслар ҳақидаги масаллар ва ҳикоятлар ёрдамида амалга оширади. Атторнинг меҳнат, адолат, олижаноблик, ақл-идрок ҳақидаги ахлоқий-педагогик ғоялари мантиғи шундан иборатки, меҳнатсевар инсон ўз меҳнатининг натижаси ва фойдалилиги туфайли, албатта, адолатли, олижаноб ва оқилона бўлади, шунинг учун у комилдир, чунки у ўзини инкор этиб, худога яқинроқ бўлишга лойиқдир. Ва аксинча, ҳукмдорлар - паразитлар, қароқчилар, босқинчилар, қасоскорлар, руҳонийларнинг ёлғон вакиллари ва бошқа ахлоқсиз одамлар ва бойларнинг ўғиллари комил инсон бўла олмайди. Уларнинг Аттори уларни яширинча "жиннилар"га киритади ва улар номидан қурбонлар номидан ўз даврининг иллатларини аллегорик тарзда очиб беради, бу жуда ўзига хос ва ҳикматли кўринади. Аммо бу ғояларнинг аҳамияти парда ва чиройли тақдирот шаклида эмас, балки прогрессивлик, ишонтириш ва таъсирчанлик кучида, замондошлари орасида қўллаб-қувватланган ва кейинги асрларда ҳам издошлар томонидан ривожлантирилиб, халқимизнинг кўплаб авлодларини тарбиялашда давом этади. Атторнинг шу ва бошқа педагогик ғоялари ўрта асрларнинг яна бир ёрқин олими ва мутафаккири Жалолоддин Румий асарларида ривожлантирилган.

Жалолоддин Румий "Комил инсон" (инсони комил) сўфийлик идеалини эътироф этган ҳолда, мутафаккир қарашларини ўз ўтмишдошларидан (Фаридиддин Аттор) ажратиб турувчи ҳал қилувчи омил маънавий қувват эмас, инсон ақл-заковати, деб билади. Жалолоддин Румийнинг фикрича, инсон ўз-ўзини такомиллаштиришнинг узоқ йўлида олам ва ўз моҳияти (микрокосмос) уйғунлигини, катта олам (макрокосмос) тафсилотларини айнан ақл-заковати туфайли ўрганади. Гарчи ҳамма инсонлар камолот салоҳиятига эга бўлса-да, комиллик чўққиларига эриша олмайди, деб ҳисоблаган

²ФаридиддинАттор. ПандномаваБулбулнома; масъулмуҳаррирАсрорСамад; сўз боши муаллифиЭ.Очил; форсийданЖамолКамолтарж. –Т.: Meriyus, 2011. –Б. 128.

кўплаб сўфийлик назариётчиларидан фарқли ўлароқ, Балхий мутафаккирнинг инсонийлигидан далолат берувчи бундай мавхумликни ва бу чўққига етиб бўлмаслигини рад этди. Румийнинг комил инсони аввалги мутафаккирларнинг комил инсонидан тубдан фарқ қилади: у омманинг етакчиси, ер муаммоларидан, одамлар ва жамият ҳаётидан узоқлашмайди, илоҳий ҳикмат ташувчиси ва, ақли, илми ва илми туфайли ердаги муаммоларни ҳал қилади ва бу уни Худога яқинлаштиради. Ўша даврдаги мураккаб диний-сиёсий вазиятни ҳисобга олсак, инсоннинг шахсий фазилатларини шакллантиришга оид бу назарий, амалий ва педагогик ғоялар асосан, ақл-заковатга таянган ҳолда, илғор ва ҳаётни тасдиқловчи хусусиятга эга эди. Шуниси эътиборга лойиқки, мутафаккир ишқни энг олий туйғу деб билади, унинг асоси Аллоҳга муҳаббатдир. Дунёнинг яратилишига сабаб бўлган севги эди. Инсонга бўлган муҳаббат, унинг руҳи ривожланишининг дастлабки босқичи, эр юзида Худонинг яратилишига - табиатга, инсон ва гўзаллик. Мутафаккир фикрича, Аллоҳ таоло инсон қалбига яратилиш чоғида қўйган ишқ томчиси аста-секин дарё, денгиз, ишқ уммониға, барча замонлар ва инсонлар учун долзарб бўлган энг соф муҳаббатга айланади.

Жалолиддин Румийнинг нотинчлик ва ўрта асрлар диний-сиёсий ақидапарастлик даврида вужудга келган комил инсон шаклланиши ҳақидаги фикрлари ўша давр ва кейинги асрлар маърифатида улкан рол ўйнади. Румийнинг бу фикр ва ғоялари инсонни, аввало, ўзидан, табиатдан юқори кўтаради. Инсон ҳамма нарсага қодир ва барча тўсиқ ва қийинчиликларни енгиб, Худо билан қўшилиб, у билан бир бўла олади ва эр юзидаги ишларга қайтгандан сўнг, у одамларни янада тоза, олижаноб, меҳнатсевар, самимий бўлишлари учун яратиш, тарбиялаш билан шуғулланади³.

Шуниси ҳам диққатга сазоворки, сўфийлик дастлаб исломга муҳолиф бўлган, янада юксак ва соф ислом учун ортодоксал бўлган, исломга асосланиб, футувват (аҳий) ғояларини ҳам ўзига сингдирган. Тасаввуф ўз мавқеини аста-секин мустаҳкамлаб, сўфийлик ғояларига содиқ бўлганлар орасидан комил инсонни шакллантириш тўғрисидаги тарбиявий ғояни илгари сурди, пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)ни биринчи комил инсон деб билди.

Комил инсон бўлиш ва бир оз Муҳаммад алайҳиссаломга ўхшаш, ўз-ўзини, оламни билиш ва Аллоҳ таолога етиб, уни билиш кабиларни ўз ичига олади. Комил инсонни шакллантириш ва унинг маънавий-ахлоқий кучи билан ҳаётнинг барча қийинчиликларини енгиб ўтишга қаратилган бу ғоялар –Фаридиддин Аттор томонидан қуйланган.

Фаридиддин Аттор қуйлаган ва тарғиб қилган комил инсон аввалги мутафаккирлар – сўфийлардан қуйидаги инсоний маънавий-ахлоқий фазилатлари билан ажралиб туради: у меҳнаткаш халқ орасидан – ҳунарманд, қурувчи, шаҳар зодагонлари, деҳқон ва бошқалардандир; у ўзининг маънавий қуроллари, инсонпарварлиги, Худога бўлган ишончи ва ердаги адолати билан ҳалол, қўркмас,

³Тахери Д.М.Педагогические идеи Джалаладина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Душанбе, 2010. - 175 с.

адолатли, ростгўй, душманларга шафқатсиздир. Инсоннинг ҳаёти унинг учун дахлсиздир, чунки ҳаёт инсонга Худо томонидан берилган ва фақат у уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Яна кимки инсоннинг ҳаётига тажовуз қилса, дўзахда ёнади.

Фаридиддин Аттор гарчи дарвешликни, ватандошлари тақдирига бефарқликни зоҳиран қўллаб-қувватлаган бўлса-да, аслида бўлаётган жараёнларга чуқурроқ ва узоқни кўзлаган, босқинчиларнинг маданий савиясига баҳо берган, босқинчилар қуроллари кучи устидан аждодларимиз руҳи ва маънавий далиллари ғалаба қозонганига қатъий ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун ҳам у ёшларни ўқишга, маънавий баркамолликка чорлаган.

Атторнинг инсон организмида содир бўлаётган жараёнлар, унинг саломатлиги ташқи кучларга боғлиқ эмас, балки унинг иродасига тааллуқли бўлиши, инсон дарҳол яратилмаган, балки дастлаб ҳайвон сифатида ва унинг сифат жиҳатдан сифат жиҳатидан яратилганлиги ҳақидаги фикрлари узоқни кўра олувчи ва илғордир. Шаклланиш эволюцион йўл билан содир бўлди, гарчи Худонинг иродасига кўра, инсоннинг кейинги такомиллашуви ўзига, унинг руҳий ва жисмоний ҳаракатларига, меҳнатига боғлиқ, чунки ер юзидаги ҳаёт доимий диалектик ўзгаришларда, инсон эса унинг бир қисми сифатида намоён бўлади. Табиат ҳам ўзгаради, яхшиланади ва иккинчиси унинг ўзига, ўзига, меҳнатга, одамларга, табиатга ва Худога бўлган муносабатига боғлиқ.

Аттор педагогик концепциясининг аҳамияти шундаки, у ирода эркинлиги муаммосини ҳал қилиш билан боғлиқ ва ундан мантиқий равишда келиб чиқади. Бу тушунча бир лаҳзалик манфаатлардан, шахсий манфаатлардан воз кечишни, ўзингни бошқа одамларга (камбағал, муҳтожларга) хизмат қилишга бағишлашингни – сўз ва ишингда самимий бўлишни, футувват (рицарлик) қонунларига бўйсунингни талаб қилади. Аттор ўзидан олдинги ижодкорлардан фарқли равишда комил инсонни тарбиялаш ва шакллантиришнинг энг муҳим шарти сифатида футувват таълимотини ривожлантиришга муваффақ бўлди. Атторнинг ёшларнинг маънавий-ахлоқий фазилатлари, жамиятдаги хулқ-атвор қоидалари ва одамлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги кўпгина фикрлари шуни кўрсатадики, мутафаккир эмпирик тажриба туфайли одамлар ўртасидаги ахлоқий муносабатларнинг кадрли бўлган намуналарини очиб беришга муваффақ бўлган.

Аттор ва Румий педагогик қарашларининг мантиқий ривожланишини ўрта асрларнинг буюк гуманистининг педагогик қарашларида кўриш мумкин. Муслиҳиддин Саъдий комил инсон шаклланиши муаммоси ҳақида. Комил инсон Саъдий комил инсон Аттор ва Румийдан шу билан фарқ қиладики, у ақлий ва ахлоқий синовлар орқали, ақлга таяниб, ўз-ўзини тарбиялаш билан шуғулланибгина қолмай, балки меҳнат ва ақл туфайли комил инсон бўлиб шаклланади. Бу, албатта, ўша даврдаги зодагонлар ахлоқигагина эмас, балки сўфийлик ахлоқига ҳам зиддир.

Саъдий педагогик тамойилларининг яна бир ўзига хос жиҳати комил инсоннинг ҳар қандай ишда, амалда инсонийлигидир. "Комил инсон олижанобдир, у меҳнат

килади, ҳунари билан яратади, барча тирик мавжудотларга нисбатан инсонпарвар, адолатли ва ҳалолдир". Буларнинг барчаси меҳнат, маънавий, ақлий ва жисмоний талаб килади. Шу муносабат билан Саъдий инсоннинг барча маънавий, ақлий ва жисмоний кучларини сафарбар қилишни ўз ичига олувчи илм ўрганиш ва ўзлаштиришни комилликка эришишнинг ажралмас шарти деб билган. Энгфазилатли, яъни. комилинсон, мутафаккиртафаккуруиданонинимеҳнатибилантопганкишидир. Саъдий меҳнатни инсон ҳаётининг зарурий, муҳимт омони, асосий таркибий қисми, жумладан, мукаммали деб билади. Инсон ҳаётининг кадр-қиммати ва мазмуни инсонга фойдакелтирадиган меҳнатдадир ва шу тариқа у инсоний ва комилдир.

Саъдийнинг меҳнатни комил инсонни шакллантириш воситаси сифатидаги бу қарашлари, қоида тариқасида, меҳнатга ва меҳнаткашга нисбатан нафрат билан муносабатда бўлиш ҳақидаги антагонистик ғояни оқлайдиган ўрта аср феодал ахлоқи талабларига мутлақозиддир. Чунки Саъдий меҳнаткаш инсонни, унинг ғурури, меҳрибонлиги, олижаноблиги, инсонпарварлигини улуғлаган. Бундан ташқари, у меҳнатни комил инсон, Худонинг инсонини шакллантиришнинг энг муҳим воситаларидан бири деб ҳисоблаган. Бу қараш ислом динининг инсоннинг ҳаёт чизигини олдиндан белгилаб қўйиш ҳақидаги таълимотига тубдан зиддир. У инсонларни тақдири ва ҳаётини ўзгартириш, комил бўлиш йўлида меҳнат қилиб, ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга чақиради. Бу қарашлар илғор бўлган ва кўпроқдир, улар замонавийдир⁴.

Саъдийнинг педагогик қарашларида халқлар дўстлиги муаммоси инсонпарварлик тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Саъдий дўстлик ва дўстлик ғояларини тарғиб этиш, ирқий, диний ва миллий мансублигидан қатъи назар, ер юзидаги барча одамларнинг бирлиги ва жипслигини комил инсонни тарбиялаш ва шакллантиришнинг олижаноб ва муҳим вазифаси деб билган. Унга "барча халқлар ва мамлакатларнинг одамлари бири-биридан унчалик фарқ қилмайди: улар бирдек севади ва нафратланадиган"дек туюлади.

Ўрта аср диний ақидапарастлик шароитида тасаввуф вакиллари – Аттор, Балхий ва Саъдийлар орасидан комил инсонни шакллантириш ғояси бир маънода илғор, янги, қимматли ва ибратлидир. Айнан шу фикр биринчи марта инсон манфаатлари ва ҳаётини ҳамма нарсадан устун қўйган, инсон ҳаётини фақат Худо тасарруф қилиши мумкин ва бу қоида бузган киши Худо ва одамлар олдида айбдор деган қоида илгари сурган. Ва саволнинг бундай баёноти ҳар қандай одамни ҳаётга тажовузлардан ҳимоя қилади ва бу масалада "Комил инсон" Худо олдида одамларнинг ҳимоячиси сифатида ишлайди. Шунинг учун ҳам "Комил инсон"ни шакллантириш ғояси инсонпарварлик, меҳнацеварлик ва ердаги тинчликка асосланган. У аста-секин одамларни, меҳнаткашларни муносиб ҳаётга, чириётган диний ва аристократик

⁴Гуломов А.О.Просветительско-педагогические воззрения Саади Ширази и их отражение в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан : диссертация ... кандидата педагогических. - Душанбе, 2019. - 158 с.

ахлоққа маънавий-ахлоқий қаршилик кўрсатишга тайёрлайди ва чақиради, қонхўр босқинчиларнинг ахлоқи, улар учун фойда, бойлик ва зўравонликдан бошқа қадрли ва муқаддас нарса йўқ эди.

“Комил инсон” илоҳий, олижаноб, адолатли, ростгўй, интеллектуал ривожланган ва ақлли, билимли, илм билан қуролланган, меҳнатқаш, меҳрибон ва инсонпарвар, ўз халқини, маданиятини севадиган, урф-одатларини улуғлайдиган, душманларга шафқатсиз, инсонийдир. уни қул ва ёввойи босқинчилардан нимаси билан ажратиб туради. 12—13-асрларнинг буюк мутафаккирлари ўзларининг педагогик қарашларида ўз халқларини ана шу ғояларга даъват этганлар - Аттор, Жалолиддин Балхий, Саъдийлар. меҳрибон ва инсонпарвар, ўз халқини, маданиятини севади, урф-одатларини улуғлайди, душманларга шафқатсиз, инсонпарвар – уни қулдорлар ва ёввойи босқинчилардан ажратиб турадиган нарса шу. 12-13-асрларнинг буюк мутафаккирлари ўзларининг педагогик қарашларида ўз халқларини ана шу ғояларга даъват этганлар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Совитова Э.Т. Становление и развитие суфийской педагогической мысли : диссертация кандидата педагогических наук. - Нижний Новгород, 2007. - 239 с.
2. Фаридиддин Аттор. Пандномава Булбулнома; масъул муҳаррир Асрор Самад; сўз боши муаллифи Э.Очил; форсийдан Жамол Камолтарж. –Т.: Meriyus, 2011. – Б. 128.
3. Тахери Д.М. Педагогические идеи Джалаладдина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Душанбе, 2010. - 175 с.
4. Гуломов А.О. Просветительско-педагогические воззрения Саади Ширази и их отражение в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан : диссертация кандидата педагогических. - Душанбе, 2019. - 158 с.